

S.S.MƏMMƏDOVA

baş müəllim

e-mail: sabina_mamedova_73@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0009-0745-8464>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.054

DANIŞIQ ÜSLUBUNU FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə. Yazılmış məqalə danışiq üslubunun spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Rəsmi üslubdan fərqli olaraq, danışiq üslubu daha aydınlığı ilə xarakterizə olunur. Danışıq nitqinin ritmi təkcə həmsöhbət üçün əhəmiyyət kəsb etməyən, informativ olmayan sözlərin vurğusuzluğundan deyil, həm də yazılı nitq baxımından artıq sözlər səbəbindən yaranır. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın daha aydın nəzərə çarpan məqsədi ifadədir. Bu nöqteyi-nəzərdən linqvistik təhlilə funksional baxımdan yanaşmaq lazımdır və dil hər hansı bir məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir.

Açar sözlər: üslub, dilin ifadə vasitələri, nitq formaları, funksionallıq, danışiq aktı

Danışıq üslubu dilin tam hüquqlu funksional üslubu olub yazılı qanunlardan bir qədər fərqli qanunlara uyğun təzahür edir. Sərbəst ünsiyyətlə insan özbaşına bəyanatlar yaradır və buna görə də onlar həmişə mükəmməl səslənmir. Ancaq danışiq nitqinə də nəzarət etməlidir ki, artıq ifadələr səslənməsin. Dilin danışiq tərzini kitab üslubu adlanan bütün digər üslublara ziddir. Belə təzadın əsas şərti ondan ibarətdir ki, danışiq üslubunda əsasən dialoq nitqindən istifadə olunur və bu üslub əsasən şifahi formada fəaliyyət göstərir, kitab üslubları isə əsasən təqdimatın yazılı forması və monoloq nitqi ilə seçilir.

Qeyd edək ki, görkəmli dilçi Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı əsərində üslubiyyətə gözəl tərif vermişdir. Onun verdiyi tərif üslubiyyətə verilən təriflər içərisində ən elmi və hamının qəbul edə biləcəyi tərifdir: “Üslubiyyət dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir” [2, s. 24].

Danışıq üslubu dilin əsas funksiyasını – ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir (sözün dar mənasında), onun məqsədi məlumatın birbaşa, əsasən şifahi şəkildə ötürülməsidir (şəxsi məktublar, qeydlər, gündəlik qeydləri istisna olmaqla). Danışıq üslubunun dil xüsusiyyətləri onun fəaliyyətinin xüsusi şərtləri ilə müəyyən edilir: qeyri-rəsmi, nitq ünsiyyətinin asanlıq və ifadəliliyi, dil vasitələrinin ilkin seçiminin olmaması, nitqin avtomatizmi, gündəlik məzmun və dialoq forması. Gündəlik ünsiyyətdə konkret, assosiativ düşüncə tərzini və ifadənin birbaşa, ifadəli xarakteri həyata keçirilir. Beləliklə, nitq formalarının pozulması, parçalanması və üslubun emosionallığı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən yaranır. Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur [1, s. 25].

Hər hansı bir üslub kimi danışiq tərzinin də öz xüsusi əhatə dairəsi, müəyyən bir mövzusu var. Çox vaxt söhbətin mövzusu hava, sağlamlıq, xəbərlər, bəzi maraqlı hadisələr, alış-

veriş, qiymətlər olur. Təbii ki, siyasi vəziyyəti, elmi nailiyyətləri, mədəni həyatdakı xəbərləri müzakirə etmək olar, lakin bu mövzular həm də danışq üslubunun qaydalarına, onun sintaktik quruluşuna uyğun olmalıdır.

Şifahi formanın orijinal olduğu danışq üslubunda nitqin səs tərəfi və hər şeydən əvvəl intonasiya mühüm rol oynayır. Təsədüfi nitq tonun kəskin qalxması və azalması, saıtlərin uzadılması, “uzanması”, pauzalar, nitq tempinin dəyişməsi ilə fərqlənir. Səslə radioda yayımlanan mühazirəçiyə, natiqə, peşəkar diktora xas olan dolğun (akademik, sərt) tələffüz üslubunu asanlıqla ayırd etmək olar. Səslərin daha az fərqli tələffüzünü, reduksiyanı da ayırd etmək mümkündür. Nitq orqanlarının daha az gərginliyi səslərin keyfiyyətinin dəyişməsinə və hətta bəzən onların tamamilə yox olmasına gətirib çıxarır. Danışq üslubunun lüğəti iki böyük qrupa bölünür:

- 1) Ümumi işlənən sözlər
- 2) Danışq sözləri

Danışq sözlərindən, dialektizmlərdən, jarqonlardan, peşəkarlıqlardan, yəni üslubu azaldan müxtəlif qeyri-ədəbi elementlərdən istifadə də mümkündür. Bütün bu lüğətlər əsasən gündəlik məzmunudur, spesifikdir. Eyni zamanda, kitab sözlərinin, mücərrəd lüğətin, terminlərin və az tanınan alınmaların əhatə dairəsi çox dardır. Ekspressiv-emosional lüğətin fəaliyyəti (tanış, mehriban, bəyənəməyən, istəhzalı) göstəricidir. Təsədüfi sözlərin istifadəsi (rastlaşdığımız neologizmlər) tipikdir – “yaxşı”, “dadlı” və s. Danışq üslubunda “qənaət nitq deməkdir”, buna görə də iki və ya daha çox sözdən ibarət adların əvəzinə biri işlədilir: **qadağa zonası – zona, elmi şura – şura** və s.

Danışq üslubu frazeologiya ilə zəngindir. Danışq və danışq frazeoloji vahidləri nitqə canlı obrazlılıq verir, kitabsayağı və neytral frazeoloji vahidlərdən mənaca deyil, xüsusi ifadəlilik və reduksiya ilə fərqlənilir. Morfologiya sahəsində danışq tərzı feillərin xüsusi təzliyi ilə seçilir, onlar burada isimlərdən daha çox işlədilir. Şəxs əvəzlilikləri (mən, biz, siz) söhbət iştirakçılarının təyin edilməsinə daim ehtiyac olduğundan geniş istifadə olunur. İstənilən dialoqda (və bu danışq nitqinin əsas formasıdır) mən – natiq, siz – növbə ilə natiq rolunu alan dinləyici və o (o)-söhbətdə birbaşa iştirak etməyən şəxs iştirak edir. Digər üslublardan fərqli olaraq, yalnız danışq dili müəyyən bir sözü qeyd etmədən jestlə müşayiət olunan əvəzliyin istifadəsinə icazə verir. Danışq nitqində sifətlərdən yiyəlilər (ana işi, babanın silahı) işlənir, lakin qısa formalar çox az işlənir.

Danışq nitqinin sintaksisi şifahi formasına və canlı ifadəsinə görə çox özünəməxsusdur. Burada sadə cümlələr üstünlük təşkil edir, çox vaxt natamam və son dərəcə qısadır. Mürəkkəb cümlələr danışq nitqi üçün səciyyəvi deyil. Canlı nitqdə sözlərin ardıcılığı da qeyri-adidir, bir qayda olaraq, mesajda ən vacib söz birinci yerə qoyulur. Məsələn, *Mənə kompüter al; Valyuta ilə ödəniş etdi* və s. Nitqin düzgünlüyü üçün sözlər uğurla seçilməli, yerli-yerində işlədilməlidir.

Qeyd edək ki, danışq üslubunda daha çox, bütün digər üslublardan fərqli olaraq normalaşdırılmış ədəbi dildən kənara çıxan linqvistik xüsusiyyətlərin parlaq orijinallığına malikdir. Bu o demək deyil ki, danışq nitqi həmişə ədəbi dil qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Normadan kənarlaşmalar danışq üslubunun üslubdaxili təbəqələşməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Yerli dialektlərin təsirini özünə hopdurmuş ixtisar, kobud nitq, xalq dili və s. növləri vardır. Amma ziyalı, savadlı insanların danışq nitqi kifayət qədər ədəbi xarakter daşıyır və eyni zamanda, digər funksional üslubların ciddi normaları ilə bağlı olan kitab dilindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Danışq üslubunun həyata keçirilməsinin adi forması dialoqdur, bu üslub şifahi nitqdə daha çox istifadə olunur, orada dil materiallarının əvvəlcədən seçilməsi yoxdur. Bu nitq üslubunda ekstralingvistik amillər mühüm rol oynayır: mimika, jestlər, ətraf mühit. Danışq üslubu emosionallıq, obrazlılıq, konkretlik, nitqin sadəliyi ilə xarakterizə olunur. Rahat ünsiyyət mühiti emosional söz və ifadələrin seçimində daha ox sərbəstliyi təmin edir: danışq sözlərindən daha geniş istifadə olunur (axmaq olmaq), danışq dili (kişniş, dəhşətli, dağınıq), jarqon (valideynlər – əcdadlar, dəmir, dünya). Danışq dili ədəbi dilin funksional çeşididir, ünsiyyət və təsir funksiyalarını yerinə yetirir. Danışq nitqi – nitq aktının bilavasitə xarakteri, yəni han-

sı formada – dialoq və ya monoloqda həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, yalnız danışanların bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilir.

Danışiq nitqi kodlaşdırılmamış nitqdir, onun fəaliyyət normaları və qaydaları müxtəlif lüğətlərdə və qrammatikalarda müəyyən edilməmişdir. Danışiq nitqi kitab nitqi kimi şifahi və yazılı formalara malikdir.

Danışiq nitqinin fəal öyrənilməsi XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Danışiq və danışiq lüğəti danışiq və məişət üslubunun təşkilində mühüm konstruktiv element rolunu oynayır. Danışiq nitqindən nitq aktının hazırlıqsızlığı, nitq aktının asanlıqı və danışanların nitq aktında bilavasitə iştirak etdiyi hallarda istifadə olunur. Ünsiyyətin yaxınlığı yazılı nitq formasını istisna edir və rahatlıq yalnız qeyri-rəsmi ünsiyyət üçün xarakterikdir, buna görə də danışiq nitqi şifahi qeyri-rəsmi nitqdir.

Filoloqlar danışiq nitqinin hansı amilinin onun mahiyyətini, danışiq nitqinin hədudlarını müəyyən etməsi məsələsini müzakirə edirlər [3, s. 134]. Ancaq şübhəsizdir ki, danışiq nitqinin xüsusiyyətləri qohumlar, dostlar, yaxın dostlarla, tanışlarla ünsiyyət zamanı ən aydın şəkildə ifadə edilir və təsadüfi görüşən yadlarla ünsiyyətdə daha az aydın ifadə edilir. Danışiq nitqinin bu xüsusiyyətini ünsiyyət şəxsiyyəti adlandırmaq olar. Daha aydın desək, danışiq nitqinin xüsusiyyətləri həm də danışanların bir-birini, danışdıqları obyektləri eşitməklə yanaşı, həm də gördüyü hallarda, daha az aydın şəkildə isə telefon danışığında təzahür edir. Danışiq nitqinin qeyri-ədəbi nitqlə (dialekt nitqi, müxtəlif jarqonlar) çoxlu orta qəhətləri var, çünki onları şifahi forma, hazırlıqsızlıq, qeyri-rəsmi ünsiyyətin aniliyi birləşdirir. Amma dialekt və jarqonlar ədəbi dildən kənardadır və danışiq nitqi onun funksional çeşidlərindən biridir. Danışiq nitqinə xas olan normalar onu ədəbi dilin digər növlərindən fərqləndirir. Deməli, natamam cavablar danışiq nitqi üçün normativ, tam cavablar isə qeyri-normativdir.

Rəsmi ədəbi dilin fonetik normalarından fərqli olaraq, danışiq nitqi tələffüzün daha az aydınlığı ilə xarakterizə olunur. Bir qayda olaraq, həmsöhbətə məlum olan tanış faktlar barədə məlumat verildiyi üçün danışan nitq orqanlarını gərginləşdirmir. Danışiq nitqinin ritmi təkcə həmsöhbət üçün əhəmiyyət kəsb etməyən, informativ olmayan sözlərin vurğusuzluğundan deyil, həm də yazılı nitq baxımından artıq sözlər səbəbindən yaranır. Danışiq nitqində ifadələrin intonasiyası rəsmi nitqdən kəskin şəkildə fərqlənir və danışiq nitqində intonasiya ritmik, lakin müxtəlifdir: vurğulanan söz ya başlanğıc, ya orta, ya da son mövqe tutur.

Danışiq nitqi ədəbi dilin bütün digər növlərindən nisbi leksik yoxsulluğu ilə fərqlənir və ən çox yayılmış sözlərin istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Danışiq nitqinin lüğət yoxsulluğu, əlbəttə ki, onun mənfi cəhətidir. Baxmayaraq ki, son onilliklərdə müasir danışiq nitqi kitab sözləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşsə də, onların əksəriyyəti danışiq nitqinə yad kimi qəbul edilmir.

Danışiq nitqinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri əvəzliliklərin aktiv istifadəsidir. Danışiq nitqində orta hesabla hər 1000 sözə 475 əvəzlilik düşür. Danışiq nitqində əvəzliliklər nəinki artıq işlənmiş isim və sifətləri əvəz edir, həm də kontekstdən asılı olmayaraq çox vaxt istifadə olunur. İntonasiyaya görə bu zaman əvəzliliklər xüsusi yüksəlmiş emosionallıq əldə edir və ya sadəcə gücləndirici rolunu oynayır. Danışiq nitqində isim və sifətlərin payının azalması təkcə əvəzliliklərin geniş yayılması ilə bağlı deyil. Fakt budur ki, danışiq nitqində, artıq qeyd edildiyi kimi, çox sayda əhəmiyyətsiz sözlər, müxtəlif növ hissəciklər istifadə olunur. Onlar bir tərəfdən vurğusuz olduqları üçün danışiq dalğasına bənzər nitq ritmi yaratmaq vasitəsidir. Danışiq nitqi rahat nitqdir, lakin insan eyni zamanda düşünməyə və danışmağa məcbur olduğu üçün fasilə verir, axtarır. Şifahi ünsiyyətdə çətin qavranılan formalar danışiq nitqində işlənmir, şifahi nitqdə isimlər və xüsusilə nisbətən az istifadə olunur. Cisimlər və onların əlamətləri həmsöhbətlərə daha çox görünür və ya məlum olduğundan, əvəzliliklər və hissəciklər geniş istifadə olunur ki, bu da danışanların birbaşa təması və nitqinin kortəbii olması ilə əlaqədardır. İfadələri tələffüz etməzdən əvvəl onların üzərində düşünməyin qeyri-mümkün olması danışiq nitqində ətraflı və geniş istifadəni çətinləşdirir. Birbaşa şəxsi ünsiyyət şəraitində belə nitq təbii və normaldır. Əksinə, mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuş cümlələr danışiq nitqinin normalarını pozur.

Dialektlər yazıçılar tərəfindən bədii əsərlərin dilinə müxtəlif üslubi məqsədlər üçün daxil edilir. Dialektizmlər müəllif tərəfindən təkcə personajların nitqində deyil, müəllifin nitqinə də daxil edilir. Onlar nominativ-üslubi funksiyanı yerinə yetirir və xalqın adət və ənənələrini təsvir edir.

Elmi nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, dil inkişaf etdikcə, paralel olaraq dilin üslubları da inkişaf edir. Nitqin aydınlığı məqsədə doğru aparır. Danışq üslubunun spesifik xüsusiyyətləri onun funksionallığından irəli gəlir.

Mövzunun aktuallığı. İnsanın danışq tərz, cəmiyyətdəki davranışı üslubun bu və ya digər əlamətlərinin qruplaşdırılması səbəbindən meydana çıxır. Danışq üslubu formalaşdığı prosesdə özünün dil vahidlərindən müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsiplərini yaratmışdır. Bu faktlar mövzunun aktuallığını önə çıxarır.

Praktik əhəmiyyəti. Yazılmış məqalənin praktik əhəmiyyəti odur ki, bu məqalə üslubiyyat üzrə xüsusi kurs və mühazirələrin aparılmasında, danışq üslubu ilə bağlı bir sıra qaranlıq məqamların müəyyənəndirilməsində dəyərli mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı: Elm və təhsil. – 2010.
2. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1982. – 24 s.
3. Həsənov, H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Elm, –1999. –279 s.
4. Скребнев, Ю.М. Основы стилистики английского языка / Ю.М.Скребнев. – Москва: АСТ, – 2004.

S.S.Mammadova

Distinctive Features of Speaking Style Summary

The written article is devoted to the study of the specific features of the speaking style. It is known that the emergence of style and the emergence of many styles is related to the development of language. Unlike the formal style, the conversational style is characterized by more clarity. The rhythm of spoken speech arises not only from the lack of emphasis on unimportant and uninformative words for the interlocutor, but also from words that are redundant in terms of written speech. The analysis of speech activity as a means of communication shows that the more clearly noticeable goal of the speaker is expression. From this point of view, linguistic analysis should be approached from a functional point of view, and language is a system of means of expression that serves any purpose.

Key words: style, language means of expression, speech forms, functionality, speaking act

S.C.Мамедова

Отличительные черты стиля речи Резюме

Написанная статья посвящена изучению особенностей стиля разговорной речи. Известно, что возникновение многих стилей связано с развитием языка. В отличие от формального стиля разговорный стиль отличается большей ясностью. Ритм разговорной речи возникает не только из-за отсутствия акцента на маловажных и малоинформативных для собеседника словах, но и из-за слов, избыточных в условиях письменной речи. Анализ речевой деятельности как средства общения показывает, что более явно заметной целью говорящего является выражение. С этой точки зрения к лингвистическому анализу следует подходить с функциональной точки зрения, а язык – это система средств выражения, служащая каким-либо целям.

Ключевые слова: стиль, языковые средства выражения, речевые формы, функциональность, речевой акт

Rəyçi: filol.f.d., dos. K.Cəfərova
Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2024